

УДК 821.163.41–4
323.1:316.75(497)

ЕСЕЈИ
Essays

О ИСТОРИЈСКОЈ ПРОМЕНЉИВОСТИ БАЛКАНА КАО ПОЛИТИЧКЕ МЕТАФОРЕ

Проф. др Љубинка ТРГОВЧЕВИЋ
Факултет политичких наука, Београд

АПСТРАКТ: Овај текст је поновно разматрање негативног садржаја метафоре о Балкану. Ради бољег разумевања Балкана, потребно је утврдити тачан садржај појма/појмова који се користе. Скреће се пажња на политички условљено одређење његових граница и постојање више граница (идеолошких, цивилизацијских, менталних и др.), као и променљивост метафоре кроз историју.

Кључне речи: Балкан, Османско царство, границе, национализам, Европа

Писати о Балкану последњих година чини се јалов посао. С једне стране су ратови који су у последњој деценији 20. века обухватили југо-словенски простор утицали да се прошири интерес за овај део Европе, док је, с друге, сама та заинтересованост произвела до сада још непописану бројну литературу на различите балканске теме. Управо тај низ књига, студија, чланака, видео и тонског материјала који се бави целином или неким од аспеката простора који се назива Балкан, може да обесхрабри онога ко има намеру да још нешто каже на ову тему јер ће се тешко наћи нека област која није претходно била обрађена, поменута или бар успут додирнута. Међутим, актуелност коју су произвели ратови и национални сукоби у деловима Балканског полуострва, довела је до појаве многих студија, од којих мањи део чини оно што се може убројити у науку а већина су прилози таблоидног типа, и површна, на брзину писана, непоуздана и олака тумачења која су преплавила медијски простор. Па ипак, сваки озбиљнији истраживач ће лако набројати она дела која се издвајају из присутне једностран-

ности, пристрасности или усмерености ка само неком од аспеката широке области коју можемо назвати балканске студије.

Скоро да не постоје студије које обухватају целовитост Балкана (географску, етничку, политичку, културну...), иако су последњих година и нашој јавности представљени неки инострани аутори који су успели да истраже бар део онога што се налази у богатом историјском садржају овог појма. С правом је велику пажњу изазвала студија америчке историчарке бугарског порекла Марије Тодорове која се бавила представама о Балкану у својој монографији *Имагинарни Балкан*.¹ Будући да је то простор њеног порекла, који је научила да воли а не да га се стиди или се њиме поноси, што је навела у уводу књиге, она се посветила углавном томе како су Балкан разумевали и доживљавали културно „развијенији” и „напреднији” махом западни, тј. европски народи, образлажући и објашњавајући да је у питању само несхватање „другог”. Тодорова није морала посебно да помиње очитост географске неодвојивости Балкана од Европе, коју је са културолошког аспекта, подвлачећи европејство балканског дела најстаријег континента, сугестијом о „првој и последњој Европи”, датој још у наслову, истакао још један Американац са местом рођења у средишту Балканског полуострва – Трајан Стојановић.² Ова броделовска студија о повезаности простора, народа, култура и менталитета у дугом трајању, као и други радови овог аутора, показује да су некада у предности они писци који простор разумеју јер са њега потичу, али којима удаљеност од њега омогућава поглед „одозго”. Ова појава писаца балканског порекла чије стваралаштво припада изванбалканској науци, чини се да је допринела рационалности ових аутора, истовремено им омогућила да предмет свог истраживања сагледају као целину (што је реткост међу онима којима је Балкан остао место живљења) и то у ширим временским оквирима. Њима припадају и британски историчар Стеван Павловић са својом историјом Балкана од доба настанка националних држава до његове подељености између светски супростављених блокова и тиме раздвајања њихових упоредних историја (1804–1945),³ затим нова издања историчара грчког порекла Лефтена Ставријаноса који ће своју повест о Балкану представити од почетка новог века,⁴ те британско-српска научница Весна Голсворти која се усредсредила на представе о чудном, мрачном, непознатом, тим егзотичном и узбудљивом „руританском” простору на примерима из англосаксонске литературе.⁵

¹ Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd, 1999.

² Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*, Beograd, 1999.

³ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001.

⁴ Leften S. Stavrianos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd, 2005.

⁵ Vesna Golsvorti, *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, Beograd, 2000.

Свакако да Балкан није остао објект проучавања само оних стручњака који су са њега потекли. Прошло је већ две деценије од објављивања историје Балкана Барбаре Јелавић, већ давне 1983. године,⁶ економске историје Балкана новог века коју су написали, такође амерички стручњаци, Марвин Џексон и Џон Лемпи,⁷ потом четврт века старог историјског прегледа који је објавио француски етнолог и историчар Жорж Кастелан,⁸ до оних које су се појавиле последњих година; најпре историја полуострва након Другог светског рата⁹ и новији погледи на прошлост овог поднебља које су понудили Том Галагер, Едгар Хеш, Марк Мазовер и Миша Глени.¹⁰

О географским, историјским и политичким границама

Не постоје ни јединствена мишљења географа о границама Балкана. Са источне стране полуострво је јасно оивичено Црним морем, на југу Егејским и Јонским морем (а често се у њега убраја и Пелопонез), на западу Јадранским морем до реке Соче, док је северна граница различито дефинисана. Већина географа је усвојила да његову северну границу чине реке Сава и Дунав, тј. простор који обухвата динарски и родопски планински систем. Други његову границу померају до територије која се на њега ослања и тиме саобраћајно и економски припада полуострву, а оивичена је Панонском низијом све до почетака Карпата на истоку, преко планине Мечек и Алпа на његовом западном делу. Највећа померања северних граница полуострва су она која су укључила Капрате и, у том случају, границе допиру до реке Дњестар, па се тиме и територија Молдавије придодаје овом ширем виђењу Балкана.

Ова географска несагласност око обима територија које су обухваћене Балканом није само проистекла из научних неслагања већ најчешће настаје из његовог различитог поимања током прошлости у којој су се те границе мењале. Наиме, *историјске границе* нису се увек поклапале са географским, већ су се мењале како су се смењивали народи или државе које су овај простор поседале. Ако занемаримо давну прошлост, уз нужну напомену да је Балкан само у Римском царству био јединствено политичко подручје, већ од новог века он се политички повезује само са оним његовим делом који

⁶ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, I–II, Cambridge/Mass., 1983.

⁷ John Lampe, Marvin Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950*, Bloomington, 1982.

⁸ Georges Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe – XXe siècle)*, Paris, 1991.

⁹ Ричард Џ. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003.

¹⁰ Tom Gallagher, *Outcast Europe: The Balkans, 1789–1989, From the Ottomans to Milosevic*. London: Routledge, 2001; Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München: 1999; Mark Mazover, *Balkan: kratka istorija*, Beograd, 2003; Miša Gleni, *Balkan 1804–1999*, Beograd, 2001.

је територијално поседало једно изваневропско царство. Његови делови који су били укључени у Хабзбуршко царство, Угарску краљевину или Млетачку републику, ретко ће се убројати у оквир онога што је у историјском смислу био Балкан, тако да ће се подручје полуострва простирати тамо где су током прошлости биле границе Османског царства. Реч је о одређењу граница које су зависне од историјских и политичких промена, те се територија Балкана проширивала и смањивала сагласно овим виђењима.

Повезивање историјских царстава и граница једног географског топонима намеће и следећа упозорења. Наиме, и границе Османског царства су се мењале и оне су некада биле далеко шире и дубље су захватале онај простор који припада средњој Европи. Од освајања Сулејмана Величанственог (1520–1566), Турци после битке код Мохача, 1526. године, заузимају целу Угарску и држе је све до краја 17. века. Граница која дели два царства, оно које је било синоним за Исток и оно за Запад, била је дубоко у средњој Европи а турске војске су у два маха биле на самој периферији Беча (1529, 1683). И на североистоку је граница била далеко шира јер су Молдавија, Влашка и Трансилванија тада потпале под Османску империју, а прве две ће остати у вазалном односу све док се нису ујединиле у Краљевину Румунију 1859–61. године. Од средине 18. и током 19. века ће се граница „балканског” дела Балканског полуострва усталити на западним границама Босне и на Сави и Дунаву. Али су северне и западне границе Балкана биле променљиве и током млетачке окупације великог дела Далмације и Јонских острва, све до 1797. године, када ће на кратко ове области посести Французи и укључити их у Илирске провинције, а затим ће Далмација припасти Хабзбурзима. Тиме се и ова западна граница у историјским и политичким расправама померала много дубље у простор који је био одређен његовом географијом. Она је зависила од сукоба империја, њихово продирање и повлачење ју је условљавало, иако је у свести већине истраживача Балкан поистовећен само са оним његовим делом који је припадао Османском царству.

На питање где је Балкан, где је она линија која га дели од остатка Европе, све чешће се одговора да је то линија која чини *границу религија*. При томе се мисли на ону линију која иде током реке Дрине па затим ка Јадранском мору, повучену 1054. године ради поделе тадашњег хришћанског света на Исток и Запад. Иако је та граница још увек међа која, највећим делом, раздваја хришћане на оне који су прихватили католичанство од оног дела који се определио за православље, те условно може бити и граница религија, па тако и делити Исток од Запада, ни она није опште прихватљива јер су не само западно и источно хришћанство прешли ту линију деоба и у оазама се распрострли изван граничног појаса, већ су у оквиру тих подела постојале и још трају друге религије: муслимани (Албанци, Бошњаци, Турци, део Македонаца и Рома), протестанти (по ободима Панонске

равнице), Јевреји (у прошлости просечно 3% становништва Балкана)... Оно што је битније за ту границу, и због чега се оне често поистовећују, јесте то да је то била и *граница цивилизација*, која је имала своју основу у различитом развоју онога што зовемо западном од онога што чини источну цивилизацију засновану на византијском наслеђу. Као и код граница религија, и ова граница је имала своја историјска преклапања и прожимања која се, посебно у модерном добу када су и балканске државе прихватиле оно што је нудила западна цивилизација, тешко могу у потпуности оделити. Исто је и са *границама народа* јер на Балкану нема народа која живи у својој компактној етничкој територији, нити државе која нема бар део својих сународника изван сопствених граница. Блиске су им *границе писма* (латиница-ћирилица), иако се оне не поклапају ни са етничким ни са цивилизационим (сви словенски народи не користе ћирилицу нити је користе сви народи који припадају источном хришћанству).

Мапирање¹¹ Балкана и повлачење његових граница зависно је и од представа оних који су изван њега, који њега виде као *друго*. Балкан ће за неке почињати са Бечке јужне станице са које полазе возови ка југу Европе и која, по онима који се тамо крећу, по жамору и језицима који се чују, по нереду и нечистоћи, чини оно друго, супротно околини. За појединце ће чак и Јужна станица у Минхену бити један крак тог полуострва. „Типично балкански, тај Салзбург. То је вјеројатно најсеверозападнија дефиниција границе Балкана коју сам до сада имао прилике чути. Но и иначе је најсевернија граница Балкана једна чудна ствар” – не тако давно је записао аустријски писац Валтер Марија Стојан.¹² А ту је већ реч о *менталним границама* које потичу од страха, незнања и предрасуда, али које имају своје корене у свим претходним – границама цивилизација, религија, етничким, политичким па и географским поделама.

Из ових историјски насталих различитости развиле су се и политичке идентификације Балкана, које се мењају у различитим историјским периодима и зависне су од политичких прилика, односа ванбалканских народа према овом простору, државних савеза, пактова и блокова, режима и других политичких чинилаца. Док је након распада Римског царства то био простор којим се раздвајао ондашњи свет од варвара, потом Исток од Запада, самим тим источна од западне цивилизације, па хришћанство од ислама, нововековне представе о њему ће границу повлачити управо тамо

¹¹ Иако је још француска историографска школа аналита почела истраживања повезаности простора и историјског живота људи, у последње време су се веома развиле културолошке или историјско-географско-антрополошке студије које испитују однос одређеног и ограниченог простора и људи, нпр. саме границе, али и њихов утицај на идентитет, културу и сл. (енг. *mapping*).

¹² Dr Valter Marija Stojan, „Balkan – evropska tragedija”, *Alexandria* (www.alexandria-press.com)

где су се додиривала велика царства и Балкан ће бити онде где су Турци најдуже остали господари. У 20. веку ће се ова линија политичке дефиниције географског топонима проширити и на земље које су припадале Источном блоку, те ће се у балканске земље често сврставати Румунија и Мађарска, а умеће се пренебрегавати да је Грчка, у географском смислу, неодвојиви део Балкана. Тиме су се увеле и *идеолошке границе* које ће функционисати све до пада Берлинског зида, у југословенском случају још и дуже, а које ће Балкан делити од Европе по идеолошким критеријумима проистеклим из поделе на два моћна и супротстављена светска система. Југославија, као земља која је и сама, док је постојала, прелазила географске границе овог полуострва, остаће његов саставни део, док ће неке од држава које су из ње настале, попут Словеније и Хрватске, оспоравати своју повезаност са овим простором ослањајући се превасходно на цивилизацијску и религијску, а тек потом на географску одељеност. И почетком 21. века територија Балкана остаје, у политичком смислу, различито дефинисана, управо због обнављања стереотипа о његовој различитости од Европе. Све чешће се овај географски топоним замењује другим, и као мање асоцијативан и политички коректнији усваја, тј. обнавља, између два светска рата веома коришћен, термин југоисточна Европа. Најновије одређење једног дела полуострва под називом *западни Балкан* у себи садржи мање географских постулата а више је резултат политичке потребе да се издвоји нешто „друго”, што још не припада савременој Европи и њеним преовлађујућим вредностима. Тиме се мапирање Балкана још једном показује као сложен процес и нужно је упитати се „ко и у коју сврху” то врши.¹³

О не/променљивости садржаја метафоре

Један од садржаја политичке метафоре о Балкану је да је то простор национализма, који се преплићу и сукобљавају и тиме угрожавају мир у Европи. Овај балкански „реметилачки” национализам за Европу је постао проблем тек почетком 20. века, у доба сукоба балканских држава око територија које су оне поселе после потискивања Османске царевине. Све до краја 20. века ова представа о Балкану као жижи национализма, која је подведена под појам балканизације, мировала је јер су се у међувремену јављала нова жаришта етничких и верских сукоба („либанизација”). Последње деценије 20. века су кризе и ратови на простору бивше Југославије обновили стереотип, балканизација је поново актуелна, иако у овим ратовима није учествовала ниједна друга балканска држава осим земаља наслед-

¹³ Maria Todorova, „Introduction”, Maria Todorova (ed.), *Balkan Identities. Nation and Memory*, London, 2004, str. 10.

ница бивше Југославије. Тиме је неоправдано у ново/стари мит укључен цео балкански простор.

Па ипак, има нешто у тврдњи о дуговечности национализма на Балкану. Француски историчар Жорж Кастелан је написао да је модерни национализам рођен на Балкану и он ту доминира читава два века.¹⁴ Он је ову тезу поставио полазећи од примера Доситеја Обрадовића, калуђера Пајсија Хиландарца и Риге Велестинца, који су под утицајем просвећености прихватили и ширили идеју слободе потлачених, из којих су касније настали први ослободилачко-национални покрети. Та теза, коју аутор није шире образложио, свакако да је историјски основана јер су прве модерне националне државе почеле да се стварају управо на Балкану устанком Срба 1804. и устанком Грка 1821. године. У обе државе је било примењено оно право из Декларације о правима човека и грађанина по коме је сваки народ независан и суверен, из чега проистиче и право на стварање сопствене државе. Али док је у француском моделу ово суверено народно право изједначило нацију и државу и сваки грађанин је, без обзира на етничко порекло, језик или веру, постао припадник државе која чини једну суверену нацију, дотле је у балканском примеру било обрнуто. Први балкански национални покрети, српски и грчки, били су и етнички и верски искључиви, не само зато што су њихове вође тако хтеле већ што су у процесу ослобађања од Турака управо језик и вера били елементи који су разликовали оне који су се ослобађали од оних који су били окупатори. Тиме је овај модел (изворно немачки) постао балкански образац по коме су настале и још увек настају балканске нације и државе.

Иако су први настали, балкански национализми су припадали модерним идејама 19. века јер је то доба обележило „буђење нација”. То је био и улазак у европску цивилизацију у којој су се ти покрети истовремено дешавали, прихватање кључних идеја времена као што је право народа на сопствену државу, потискивање и рушење конзервативних наднационалних средњовековних царевина, самим тим грађење националних установа, афирмација језика и културе. Паралелни са сличним процесима у Италији и Немачкој, ови балкански национализми су били превазилажење у претходним вековима постављених граница између Истока и Запада, јер су по истоветном обрасцу и они учествовали у развијању Европе као континента националних држава. Проблем са балканским национализмима настаје јер није у исто време целокупан балкански простор успео да потисне изванбалканске државе које су ту имале своје поседе, а оне су ради очувања својих интереса заустављале националну еманципацију појединих етничких група, те су неки народи тек одласком или распадом вишенационалних

¹⁴ G. Castellán, *n. d.*, str. 13.

држава стекли услове за свој самостални развој. Осим Грка, Срба, Румуна и Бугара, делимично Хрвата и Словенаца, који су своје „пролеће народа” имали у 19. веку, у 20. веку су настајале, и још увек настају, нове нације које претходно нису могле, услед објективних историјских околности, да остваре своје суверено право на сопствену државну заједницу. Осим неистовремености националних покрета, из Европе су балкански народи прихватили и идеју окупљања свих својих сународника у један државни оквир, још једну од идеју која је у време настајања била модерна, те су на истим основама као њихови европски савременици градили своје националне програме, попут идеје „Велике Бугарске”, „Велике Србије”, „Велике (Мегали) Грчке”, „Велике Румуније”, до последње у низу која се јавила у замирању доба национализма – „Велике Албаније”. Балкански проблем је био преклапање захтева насталих у овим националним покретима због којих је, у подручју веома мешаног становништва, долазило, и још долази, до сукоба.

О историјској условности појма попут „балканизације” добро говори пример Македоније, због чије територије су и избили сукоби који су условили настајање негативног садржаја овог појма почетком 20. века. Ова османска провинција је постала предмет претензија три независне балканске државе, а постојао је и слаб покрет за аутономију у становништву које тада још није имало изграђену националну свест а могло је, што су неки и чинили, да прихвати било који од већ изграђених и блиских балканских националних идентитета. У научној литератури је дуго владало уверење да је реч о вештачки створеној нацији. Међу првима је Х. Вилкинсон у књизи *Maps and Politics*¹⁵ упозорио да је српски географ Јован Цвијић пре Првог светског рата правио више мапа Македоније са различитим подацима о националном саставу тога подручја. Овај став је преузео и Питер Тејлор и у књизи *Political geography*¹⁶ је закључио да је Цвијић најбољи пример политичке конструкције нације.¹⁷ Тврдња да је један човек својим научним радовима могао да утиче да настане једна нација јавила се због увођења имена *Македонски Словени* којим је Цвијић пре 1914. године назвао, сагласно територији на којој су живели, тада мешовито и национално слабо дефинисано становништво.¹⁸ Тај често коришћен пример, са данашњег

¹⁵ H. R. Wilkinson, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool, 1951.

¹⁶ Peter J. Taylor, *Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality*, New York, 1990, str. 188.

¹⁷ „The final boundaries of states in Macedonia reflect the power politics in the region in the first half of the 20 century as interpreted and promoted by Jovan Cvijic. There is probably no other example of one man influencing national definition so completely as Cvijic but this extreme case clarifies the general process” (Taylor, *n. d.*, str. 183).

¹⁸ Јован Цвијић, „Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског полуострва”, *Говори и чланци*, III, Београд, 1923, стр. 57–63.

становишта, потпуно је неоснован јер показује да је његов научни резултат био тачан с обзиром на то да из тих, и тада и касније, оспораваних Македонских Словена нису настали ни Срби ни Бугари ни Грци (иако се један број њих асимиловао у неку од поменутих нација) већ Македонци са својом посебном националном свешћу а затим и националном државом. Али овај пример показује да постоје балкански народи који су сами били предмети *балканизације* а који су се уздржавали да учествују у новим *балканизацијама*, што су се Македонци трудили током протеклих ратова на просторима бивше Југославије.

Ако изузмемо спољне чиниоце криза, променљивост балканских национализама уочава се и у верској различитости. Иако су рани национални покрети балканских народа који су живели у оквиру Османског царства били световни, они су, због религиозне припадности оних који су их водили, настали и као хришћанска борба против муслимана, која је као таква била прихваћена у Европи, особито у грчком случају. Балкански Словени су у свом легитимном праву на слободну државу себе видели и као последњу одбрану хришћанства, што је Август Матош свео на поруку да се „брани крст од некрста, да брани Европу од Азије, азијску од алтајске пасмине, културу од барбарства”¹⁹. Нове *балканизације* су добиле и свој нехришћански карактер, јер су се појавили и народи других конфесија са својим националним покретима (Албанци, Муслимани-Бошњаци). Тиме су се и све кључне светске религије појавиле као чиниоци савремених балканских криза, са њима и умножили спољни фактори који су у њој учествовали на разнолике начине.

Променљивост метафоре остаје сагласна политици и историјском контексту у коме се примењује. Оно што се брзоплето и неуко поистовећује, из чега се извлачи суштина Балкана и народа који га насељавају, показује се много сложеније него што се на први поглед чини. Сукоби, протеривања, геноцид, убиства – само су део негативних представа на које асоцира овај топоним. Свега тога је на Балкану било, не знатно више него на другим подручјима, али он и даље остаје синоним за екстремну нетрпељивост његових становника. Олако извлачење примера из прошлости још више томе доприноси, а при томе се занемарује да су се променили стандарди људских права; на пример, протеривање „неверника”, тј. муслимана из Европе је поздрављао цивилизовани свет 19. века, док је век касније уважавање верских разлика постало један од темеља грађанског друштва. Променили су се и балкански актери овог процеса; док су некад то били Срби и Бугари, у савременим балканским догађањима су Бугари, један од ретких народа који се не стиди припадности Балкану, остали неутрални иако подједнако

¹⁹ Цитирано према: Виктор Новак, *Антологија југословенске мисли и народног јединства*, Београд, 1930, стр. 647.

са другима носе бреме обновљеног негативног стереотипа. Променљивости подлежу и представе о добрим и лошим народима, посебно изразитим у случају Срба, који су почетком века анатемисани као краљеубице, затим током Првог светског рата били узор храбрости и пожртвовања, да би крајем века били виђени на исти начин као сто година раније.

Можда је тиме Балкан затворио круг једног века јер је тај век и почео и завршио се сукобима на деловима Балкана. У првом од ових периода јавио се стереотип о Балкану као о подручју крвавих сукоба, да би се на крају века обновио и, захваљујући пре свега информатичкој револуцији, ојачао. А можда се и тиме потврђује мисао Трајана Стојановића да је Балкан прва и последња Европа.

Summary

On Historical Changeability of the Balkans as a Political Metaphor

Key words: *the Balkans, Ottoman Empires, borders, nationalism, Europe*

The Balkan question became relevant once again in the late 20th century. Judging by an ample literature on the subject, it is plain that there is no common opinion as to where and what the Balkans is. Depending on the context and on the author, it is obvious that its geographic borders aren't generally accepted, i.e. that several borders are to be found within the contents of the term: historical borders (which changed in various periods of time), borders between religions, civilizations, peoples, alphabets, mentalities, ideologies etc. The borders of the Balkans are usually connected to the territory that used to belong to the Ottoman Empire, even though, large divergence from geographical limits of the space can be observed, particularly when ideological borders are in question. Due to their changeability and incongruence of these multifarious borderlines, the notion of the Balkans isn't precise and should be met with caution.

The same goes for the political metaphor of the Balkans which also changed historically and politically during the past. There isn't permanency of nationalism and violence, although it is its primary contents. Balkan nationalisms were simultaneous with European ones at the time the creation of nations and nation-states was in keeping with modern ideas and were considered one of the human rights. The metaphor is in keeping with politics and historical context that changed, so that its contents can't be regarded as constant.